

Vardøhus festnings betydning i Christian IVs ekspansive nordområdepolitikk 1596-1648

Rune Blix Hagen. Førsteamanuensis emeritus. Institutt for arkeologi, historie og religionsvitenskap (AHR), UiT Norges arktiske universitet

(Artikkel basert på et foredrag som opprinnelig skulle ha vært holdt i Vardø, Sjøkanten 8/12-22, men på grunn av værforholdene ble holdt ved Vadsø Museum og Kvenmuseet torsdag 08.12.2022 og overført på link til Vardø. Arrangert av forskningsgruppen CNN Creating The New North sin ambulerende konferanseturne "VARANGER - Ytterpunkt og skjæringspunkt" 7.-9. desember 2022.)

Perioden 1596-1648 markerer regjeringstiden for kong Christian IV. I første del av hans tid på den dansk-norske tronen er det konfliktene i nordområdene som står i fokus for kongens innenriks- og utenrikspolitikk. Ett periodeskilte innen denne første halvdel av kongens tid på tronen er 1613 som markerer utgangen på Kalmarkrigen. Fredsslutningene fikk stor betydning for Nord-Norge og for viktigheten av festningen i Vardø. Etter at kongen involverte seg i 30-års krigen på kontinentet fra 1625 til nederlaget i 1629 var det dansk-norske regimet nærmest bankerott. Som vi skal se, måtte lensinnehaverne i Finnmark selv bekoste vedlikehold og opprustning av Vardøhus festning som følge av et regime i forfall.

Festningen i Østervågen

Hans Hansen Lilienskiold, som var amtmann i Finnmark mot slutten av 1600-tallet, er blant annet kjent for sine mange og fargerike tresnitt fra området. En av tegningene viser Vardøhus festning som en nok så voldsom bastion midt i fiskeværet (se illustrasjon). På tegningen framstår festningen som moderne for sin tid og med godt utsyn mot den indre del av havna, Øster- og Vestevågen, men også med overblikk over skipstrafikken i Bussesundet mellom øya og fastlandet.

Allerede på midten av 1500-tallet hadde dessuten Olaus Magnus i sin banebrytende beskrivelse av Norden i bokverket *Historia de gentibus septentrionalibus*, beskrevet festningen, ofte omtalt som slottet, i Vardø som de norske kongenes uinntagelige festningsanlegg i nord. På Olaus Magnus sitt kart, *Carta Marina* fra 1539, er festningen tydelig tegnet inn som en svær borg med tre relativt høye tårn. Olaus Magnus beskrivelse og tegning av festningen har nok hatt stor betydning for mange sjøfarere og for Europeiske stormakter da Nordområdene virkelig kom i

søkelyset på andre halvdel av 1500-tallet i forbindelse med langdistansehandel, polarekspedisjoner og rivalisering omkring kyststatenes rettigheter til omstridte hav- og landområder. Ut fra både kart og beskrivelse kunne det se ut som at de dansknorske kongene virkelig hadde gjort Vardø til en sterk markering av oldenborgsk statsmakt i nordområdene. ¹

De som besøkte Vardø formidlet imidlertid et noe annet inntrykk av festningen. På tampen av 1500-tallet seilte Barents-ekspedisjonene innom Vardø, og hollenderne skrev ned og lagde tegninger av Vardø med festningen tydelig inntegnet. På tegningene framstår festningen, eller slottet, som en ganske stor borg. Men i beskrivelsen fra et av besøkene, i august 1594, heter det at festningen ikke er særlig sterkt befestet – Den er av "ringe styrke, halvt forfalt og kan vanskelig holde stand mot angrep fra et godt utrustet skip". For ikke å forfalle på grunn av de harde klimatiske forholdene hadde festningen og trebygningene innenfor voldene et kontinuerlig vedlikeholdsbehov. ²

Stadig kom det rapporter til København om at grensebastionen i nordøst ved rikets yttergrense var i en elendig forfatning. I 1599 var det så ille at lensinnehaveren Hans Olsen Koefod, i en innberetning fra februar til kanselliet i København, skrev at forfallet ved slottet var kommet så langt at "det er like før hele volden raser sammen".

Og i beretningene fra selve kystvaktekspedisjonen til kongens orlogstokt i 1599 beskrives festningsverket som et usselt fort og simpelt utstyrt med bygninger. Festningen, forteller 1599-beretningene, besto av seks små tømmerhus og jordhytter samt en liten mur bygget av uthugget skiferstein. Over muren var det kastet jord som utgjorde volden hvor det sto fire jernkanoner. Slottet ligger lavt og beskrives som firkantet med like sider, hver på 80 fot. Anlegget er ganske enkelt og ikke egnet til å stå imot noe angrep. ³

Forholdet til Russland og Sverige

Som en følge av den økende interessen for den nordlige sfære, gjennomgikk Kolahalvøya en viss russisk kolonisering i løpet av andre halvdel av 1500-tallet. Tsaren la opp til et økt aktivitetsnivå for å fremme sin tilstedeværelse i nord. Russerne bygde havner, anla byer og la forholdene til rette for religiøs utfoldelse med blant annet oppføring av klosterbygg. En egen kommandant - vojevoden - over russisk Lappland fikk beskjed om å bosette seg i Malmis (Kola by). Etter at danskene hadde sendt et kystvaktoppsyn til Nord-Russland i 1582 og beslaglagt handelsskip,

klagde tsar Ivan IV Groznyj (den grusomme) til Fredrik II. Ifølge tsaren hadde danskene på røveres vis overfalt utlendinger som seilte i hans rike. I 1583 erklærte Ivan at Kola var hans arveland.

Utover 1580-årene økte handelstrafikken på Nord-Russland betydelig i omfang. Dette kom som en konsekvens av at svenskene tok fullstendig kontroll over handelsveien mellom Vest-Europa og Russland gjennom Østersjøen. For å imøtekomme den økende trafikken langs nordveien, anla russerne Arkhangelsk midt mellom klostrene St. Michael og St. Nicholas i 1584. Dermed ble det nødvendig for det dansknorske regimet å reagere med sterkere beslutsomhet enn tidligere. Makt bak kravene kom det imidlertid først da den unge kong Christian IV avløste riksrådets formynderstyre i juni 1596. Den nokså forsiktige diplomatiske tautrekkingen mellom Fredrik II og Ivan IV Groznyj i 1570- og 1580-årene ble nå løftet opp på et langt mer politisk brennbart nivå. Bare noen uker før fellesflåten la ut fra København i april 1599, innløp det etterretningsrapport fra lensmannen på Vardøhus om at tsaren hadde sendt militære tropper til Kola by. 1599-flåten var altså forberedt på militær konfrontasjon og var i høyeste grad utrustet for formålet.

Sverige var de siste tiårene av 1500-tallet i ferd med å utvide sin skatlegging og sine grenser til fjordstrøkene i Nord-Norge. I det vidstrakte området reiste svenske fogder rundt og skattla kystsamene. Landets ekspansjonsiver virket stadig mer utfordrende og truende på den dansknorske kronens interesser på Nordkalotten. I 1597 fikk den unge Christian IV presentert et kart som virkelig fikk han til å se alvoret i situasjonen.. «Landtavlen» over Skandinavia var utformet av den framtreddende hollandske kartografen Jodocus Hondius (1563-1612). På kartet hadde Sverige fått det nordlige endepunkt for sine grenser flyttet fra Bottenviken og helt fram til Varangerfjorden. Dermed så det ut som om landet hadde opprettet en korridor mellom Russland og Norge fram til havet.⁴

Kongen fikk satt i gang undersøkelser som skulle frambringe informasjon om hva «den onde nabo» hadde av paner for å få tilgang til Ishavet. Undersøkelsene brakte på det rene at russerne hadde overdratt sin del av sameskatten til Sverige. Illevarslende rapporter om pågående svenske skatteinnkrevningstokter og framrykking mot kysten i nord krevde mottrekk. Boris Godunov, tsar i den moskovittiske staten fra 1597/98 og arkitekt bak den russiske lapplandspolitikken, hevdet

på sin side at russerne aldri hadde avstått sin skatterett over urfolket til Sverige. Situasjonen var med andre ord både kaotisk og uoversiktlig.⁵

Russerne fortsatte deler av sin skatteoppkreving overfor kystsamene fram til 1602, da det dansknorske riksstyret satte endelig stopp for den. Dette ble så endelig slått fast i et missiv til lensherren utstedt av kongen den 16. april 1603. Missivet hadde følgende ordlyd: «Russerne skal ikke lengre tillates å kreve skatt av sjøfinnene fra Varanger til Malangen, og heller ikke skal svenskene innkreve denne russeskatten, slik de mener å ha rett til etter en avtale med russerne fra 1595».

Fra 1570-årene gikk den svenske politikken ut på å skaffe herredømme over hele Kola-halvøya. Gjennom regelrette røvertokt med brann, plyndring og massakre ga svenskene et brutalt uttrykk for sine krav. Både 1589 og 1591 dro svenske tropper på herjingstokter over store deler av Kola. Mest kjent er kanskje angrepet på Petjenga-klostret i slutten av november 1589 da 116 munk og andre ved klostret ble drept. Samene i russisk Lappland led også store tap som følge av Sveriges aggressive holdning. Planer fra 1592 gikk ut på å bygge en svensk flåtebase i Kola by, mens den nye russiske eksportthavnen, Novo-Kholmogory, skulle brennes ned og legges øde. Johan III, som var svensk konge mellom 1569 og 1592, kom faktisk i 1591 med en henvendelse overfor det danske riksrådet om å få holde en skipsflåte i havner langs kysten av Nord-Norge. Skipsflåten skulle hindre engelskmennene i å handle på St. Nicholas i Russland. Bakgrunnen var at svenskene mistenkte engelskmennene for å levere våpen og krutt til russerne. Det danske Riksrådet avsto høflig, men bestemt, henvendelsen fra svenskekongen om å la hans krigsskip bruke nordnorske havner. Året etter uttalte Johan III at han med all makt ville søke å hindre nord-handelen, langs den såkalte Nordkapp-ruta. Fra 1590-årene kan vi altså tale om en skjerpet rivalisering i nord som kulminerer i Kalmarkrigen 1611-13. I et større perspektiv er dragkampen om Nord-Skandinavia også en kamp om herredømmet over Baltikum og makten i hele Norden.

Russisk krav om å rive ned festningen

Både Christian IV og hans far Fredrik II mente at hele Kola fra gammelt av tilhørte deres norske rike. Også tidligere dansknorske konger synes å ha regnet innbyggerne på Kola som sine undersåtter. Den russiske tsaren på sin side hevdet ikke bare Russlands territorialrett til Kolahalvøya, men mente at også Vardø lå på russisk område. Festningsstedet burde overleveres til russerne eller rives ned, krevde tsaren og påsto at den rette grense gikk ved Tana. Gjennom sin

maktdemonstrasjon i 1599 satt kongen en effektiv stopper for slike russiske krav og befestet Vardø som dansk, og etter hvert, norsk by. (henvisning Lars Ivar og Bjørnar)?

For å følge opp sin egen inspeksjonsreise i 1599, sendte Christian allerede i 1601 en dansk forhandlingsdelegasjon til Moskva. Delegasjonen skulle kreve hele Lappland avstått til Danmark-Norge innen 9. juni 1602. Dersom de ikke fikk gehør for kravet, skulle delegasjonen tilby seg på kongens vegne å kjøpe hele Kolahalvøya for 50.000 daler.

I bestrebelsene med å knytte det utsatte og usikre skattelandet i nord, Finnmark, nærmere til den dansknorske fyrstestaten bygge kongen ut lokaladministrasjonen i Vardø. Festningen ble opprustet, lensmennene fikk beskjed om å bosette seg i lenet, og det ble mer fasthet og regelmessighet over lagmannsembetet. Gjennom Christian IVs norske lovbook av 1604 fikk lagmannen på Steigen pålegg om å besøke tingstedene i Finnmark hvert tredje år. Og, ikke minst, så ble den årlige Malmis-reisen pålagt tjenestemennene ved Vardøhus festning. Malmis-reisen, som sto ved lag helt til begynnelsen av 1800-tallet, var en vedvarende påminnelse til Russland om at Danmark-Norge krevde suverenitet over landområder øst for Vardø.

Sett i et lengre tidsperspektiv kunne vi kanskje hevde at dagens grense mellom Russland og Norge, som ble endelig opptrukket i 1826, kan betraktes som et kompromiss mellom tsarens krav på Varanger-halvøya og de dansknorske kongenes krav på Kola. Fremdeles gjenstår den endelige trekkingen av delelinjer i Barentshavet. Diskusjonen omkring gråsoner, smutthull og delelinjene, mellom midtlinjeprinsippet og sektorprinsippet i Barentshavet, kan i sitt utgangspunkt føres tilbake til sjørettsproblemene fra tidlig nytid. Med 1599-ekspedisjonen satte det kongelige kysttoktet bokstavelig nordområdene og Vardø på kartet og fikk gjort havrett til et prioritert utenrikspolitisk sakskompleks. Fra nærmest å være terra nullius, herreløst land, kom både hav- og landområder klarere inn under dansknorsk overhøyhet. Kanskje ville dagsaktuelle områdebegrep som «norsk sokkel» og «økonomisk sone» ha hatt et annet innhold og en annen geografisk avgrensning mot nordøst uten marinetoktet i 1599 og den besluttsomhet regimet med kong Christian IV i spissen viste i kampen om nordområdene gjennom å gjøre Vardø til Kongens by i nordøst.

Nordområdekonfliktene

Det var altså brennaktuelle utenrikspolitiske og økonomiske motiver i forbindelse med statlig ekspansjon i usikre grenseområder som lå bak den unge dansk-norske kongen Christian IV store orlogstøkt til nordområdene i 1599. Den 19 år gamle Christian IV hadde formelt overtatt styret av Danmark-Norge i 1596. Hans første større utenrikspolitiske sakskompleks ble å sikre herredømmet over kystterritoriet. Selve kystvaktekspedisjonen skulle legge forholdene til rette for at Vardøhus festning skulle bli unionskongens viktigste befestning i nord og gjøres til spydspissen for utøvelse av regimets nordområdepolitikk.

De mange og kompliserte konfliktdimensjonene bidro til at Christian IV egenhendig ønsket å inspisere sine undersåtters levemåte og vilkår i sitt norske arverike. Ved selvsyn ville oldenborgerkongen skaffe seg overblikk over forholdene i de nordligste provinsene av kongedømmet, vise flagget og dermed markere sin overhøyhet i traktene. Gjennom å hevde sin territorialrett ønsket monarken å knytte de usikre nordlige områdene sterkere til dynastistatens nettverk av konglomerater. Kysten utenfor skulle renskes for uvedkommende. Den 17. april 1599 la marinefartøyene ut fra Holmen i København med kurs mot Vardø og landskapet lenger øst på Kola kysten.⁶

Imperiekongens forsøk i 1599 på å etablere en interessesfære over det enorme havarealet i nord la langt på vei de grunnleggende premissene for senere tiders geopolitikk, havrettskonvensjoner og forvaltning av omstridte havstrekninger. Kongens plan mot slutten av 1500-tallet var å gjøre Vardøhus festningen til det viktigste stedet for effektiv utøvelse av denne ekspansive nordområdepolitikken.

Av Christian IVs mange utenrikspolitiske engasjementer ble utgangen på nordområdekonflikten hans eneste varige seier. Ved fredsavtalen i Knærød i januar 1613 etter Kalmarkrigen måtte svenskene for alltid gi opp framstøtet mot «Vestersjøen» og kystområdene i nord. Omsider var Vardø sikret som kongens festningsby i nordøst. Den nye svenske kongen, Gustav II Adolf, måtte sløyfe «de lappars i Nordlanden konung» i sin kongetittel.⁷

For all framtid skulle svenskekongen avstå til Norges krone alle Sveriges påståtte rettigheter over for kystsamene i Nord-Norge. Kystsamenes bosettingsområder falt utvetydig inn under dansk-norsk suverenitet, og de kom heller ikke til å utgjøre noe større stridsspørsmål senere. Svenskene måtte videre gi opp kravene om svensk dominium maris ved Vesterhavet. Dermed

hadde Sverige omsider anerkjent kysten utenfor Nord-Norge som en integrert del av den oldenborgske konglomeratstaten.

Festningens nye rolle

I tiårsperioden etter at kongen personlig hadde tatt det forfalne festningsverket i Vardø i øyesyn, fikk anlegget tilført forskansninger, bastioner og nytt skyts fra København. Festninga var sjelden i direkte kamp, men lensregnskapene viser imidlertid relativt stort forbruk av krutt som tilsier at det ble hyppig saluttert ved ankomst av øvrighetspersoner og ved at man fra tid til annen løsnet varselskudd mot handelsskip som passerte Bussesundet uten å stryke flagget. Våpen og ammunisjon fra slottet ble i tillegg tatt med og faktisk brukt i møte med svenske skatteopprevere i tiåret før Kalmarkrigen brøt ut i april 1611. I 1607 ble Varanger-samene invitert til å søke beskyttelse ved festningen i Vardø dersom svenskene skulle komme for å tiltvinge seg skatt med «hugg, gewaldt och offuervoldt». ⁸

Flere sentrale påtrengende konflikter i nordområdene førte til at Vardøhus festning ble viktig for markering av suverenitet og utgangspunkt for utøvelse av dansknorsk statsmakt i nord. Denne politikken tok form av fysisk tilstedeværelse gjennom utbygging av Vardøhus festning. Det primære ved denne politikken gikk ut på å bygge opp en administrasjon knyttet til festningen med dyktige agenter som kunne forsyne det danske riksrådet og kongen i København med aktuell informasjon og etterretning. Festningen i Vardø ble gjort til sentralmaktens lyttestasjon i et utsatt område av riket. For regimet ble det av høyeste prioritet å ha menn med spisskompetanse i spionasje, overvåking, diplomati og sikkerhetstjeneste på plass i nordøst. I tillegg fungerte Vardøhus festning som tollsted for handelsfartøy som passerte Bussesundet. Vardø ble på sett og vis et slags Helsingør i nord. Helsingør med Kronborg festning kontrollerte Øresund, og Vardø med Vardøhus festning skulle ha overoppsyn med Bussesundet i nordøst. Ikke minst var denne tollinntekten viktig for kongen selv og hans hoff. Inntekter og avgifter fra disse to tollstedene gikk direkte til kongen og ikke til statskassen. ⁹

Lensinnehavere i Vardø slik som Jørgen Kaas i tiden 1587-1596, Hans Olsen fra 1597-1601 etterfulgt av Oluff Pedersen i tiden 1601-1608, Claus Gagge 1608-1619 og John Cunningham i

den lange perioden fra 1619 til 1651 har gjort en betydningsfull innsats for å bevare Vardø og Finnmark som del av Danmark-Norge. Alle disse hadde streng beskjed fra høyeste hold i København om å være mest mulig til stede på festningen. På sin side sørget lensinnehaverne for å knytte til seg dyktige, nære medarbeidere som i høyeste grad bidro til å gjøre Vardøhus festning til statsmaktens etterretningspost og tollstasjon overfor skipstrafikk, skattelegging, grensetvister og overfor samenes tillagte upålitelighet. Bofaste spesialutsendinger bidro til et kunnskapsgrunnlag som la sterke føringer på regimets politikktutforming i nord. Navn som Simon von Salingen, Berthel Hendriksen, Søren Bundsen og Mats Bagge er blant de underskrivende navnene som oftest går igjen på etterretningsdokumenter, innbefattet kartografiske materiale, som er blitt sendt til København. Med utgangspunkt fra Vardøhus festning ble eksempelvis Berthel Hendriksen utnevnt til fjellfogd i mai 1602, han fikk tittelen som den *kongelige* majestets fjellfogd. Stillingen ivaretok den årlige, såkalte «Malmis reisen» som pågikk til et stykke utpå 1800-tallet.

Under de mest kritiske årene helt på tampen av 1500-tallet og det første tiåret av 1600-tallet er det flere av disse som selv reiser den lange veien ned til Kongens by for å avlegge personlig rapport omkring de betente forholdene ved regimets nordøstflanke. Mange av disse personene reiste på vinterstid over store deler av Nord-Norge og kartla svenskenes skattekrav overfor samene. Samvittighetsfullt la de fram sine undersøkelser og observasjoner for sentralmyndighetene enten ved personlig tilstedeværelse i København eller gjennom fyldige rapporter. Materialet fra befaringene er i dag blant de viktigste historiske kildene vi har om både nordområdene og samene i tidlig nytid. På bakgrunn av disse rikholdige dokumentene kan vi med god grunn hevde at kongen selv, altså Christian Kvart, og hans tjenestemenn har nedlagt et feltarbeid som har formet Vardø og festningen gjennom flere århundrer.

Christian IV, som altså hadde planer om å gjøre Bussesundet til et slags tollinnbringende Øresund i nord, sørget etter marinetoktet i 1599 for at dynastistatens militære slagkraft ble styrket, blant annet ved iverksettelse av bygningsprogram for marinen og ved å styrke festningene. For å realisere sine pretensjoner om å konsolidere utsatte landområdene i en periode med andre ekspanderende sjømakter, var riket helt avhengig av flåtestyrke og kystvern. Marinen holdt det langstrakte riket sammen. Som vi var inne på, nøy Vardøhus festning godt av denne sjømilitære forsvarspolitikken, og byggingen av et mindre militært anlegg på Årøya i Altafjorden

er også et resultat av kongens politikk. I tiårsperioden etter at kongen personlig hadde tatt det forfalne festningsverket i Vardø i øyesyn, fikk anlegget tilført forskansninger, bastioner og nytt skyts fra København. Disse tiltakene i nord var viktige, men samtidig ser det ut til at kongens politikk ble bremsset av mangelen på tilførsel av ressurser. Det danske riksrådet holdt lenge igjen på kongemakten militære opprustningsiver.¹⁰

I kamp mot pirater

Noen år etter Christian IVs besøk var festningen i konfrontasjon, ikke mot inntrengere fra Russland, Sverige eller mot handelsskip fra England og Nederland, men mot sjørøvere. Festningsvernet klarte ikke å stå imot angrepet fra piratene. Slike angrep gjentok seg seinere utover 1600-tallet. Til tider representerte faktisk sjørøverne en større sikkerhetstrussel for den dansk-norske kongen og hans undersåtter enn den såkalte onde nabo Sverige.

I 1602 herjet Philippus Defos fra Dunkerque utenfor kysten av Nord-Norge. Han var til stor skade for bergensernes handel og fiske i landsdelen. Han gikk til angrep på hollendere og engelskmenn utenfor Finnmark. Handelsskutene ble plyndret og fratatt gods og penger. I mai 1602 ble kjøpmann Petter Robertsen fra Bergen plyndret ved øya Ingen i Finnmark og fratatt båt, penger, kleder, kjøtt, øl, krutt og annet gods. På sommeren samme år kom Defos med en englander til Vardø. Det engelske skipet hadde blitt tatt like utenfor Vardø. Kapteinen på det engelske handelsskipet samt en del av mannskapet ble «ihjel skutt» og deretter kastet over bord. Under oppholdet i Vardø ble det et voldsomt rabalder. Defos og hans sjørøvere skjøt med kanonkuler ut over bebyggelsen "... saa att Kulerne fløy om folckens Ørenn". Festningen var ikke i stand til å hindre piratene i å innta fiskeværret og herje som de ville. I mangel av våpen og mannskap kapitulerte festningen. I Vardø kidnappet piratene en "Varangerfind" og to fiskedrenger og seilte av gårde med dem. Det ser ut til at Defos ble tatt i 1605 – de forulempede handelsmennene fra Bergen fikk beskjed om arrestasjonen i et brev datert København 3. oktober 1605. I et omfattende brev fra 30/11-1605 la borgerne i Bergens fram et voldsomt erstatningskrav. Sjørøverangrepet på Vardø og festningen på stedet viser at festningen rent slagkraftig hadde lite å stille opp med, og at dens betydning for konglomeratstaten primært knyttet seg til andre funksjonen, slik som informasjon og etterretningsvirksomhet.¹¹

John Cunningham

For sin fremragende innsats innen den dansknorske kystvakttjenesten med utgangspunkt i Helsingør, fikk John Cunningham i 1619 Vardøhus og Finnmark i forlening. Her satt han som lensinnehaver i hele 32 år, fram til 1651. John Cunningham er nok den som har gjort mest for å utbedre og styrke det gamle festningsverket i Vardø.

Tidlig under sin tid i Finnmark fikk Cunningham beskjed om å la bygningene på festningen reparere og vedlikeholde, men for egen lomme og uten utgifter for den kongelige kasse. Til sammen brukte lensinnehaveren rundt 2000 riksdaler på å utbedre festningen. Han fikk utført omfattende reparasjoner, oppgraderinger og fikk i tillegg satt flere nye hus på festningsanlegget i Østervågen. Under Cunninghams lange periode viser lensregnskapene viser relativt stort forbruk av ammunisjon, blant annet som følge av saluttering og avfyrt skudd mot skip som ikke strøk flagget.¹² Cunningham sørget dessuten for at Vardøhus ble fritatt for ordningen med å underholde offiserer og soldater ved Akershus og andre større festninger i landet utover 1620-åra. Overfor stattholderen i Norge argumenterte han med henvisinger til dårlig fiskerier og fattigdom i Vardøhus len. Da var ikke mulig for innbyggerne å bidra med ekstraskatter utover det som krevdes til vedlikehold av hans egen festning og len.

Med de dansknorske kongenes søkelys på Bussesundet lå den gamle festningen i Østervågen håpløst militærstrategisk til i forhold til skipsleia. Dette er nok den viktigste bakgrunnen for beliggenheten til det nye anlegget fra 1738.

Forskningstema

Høsten 2022 mottok jeg en henvendelse fra *Roger Hoel*, tidligere kommandant ved Vardøhus festning. Han skrev blant annet:

“Festningen har hatt stor betydning for landsdelen, forsvaret av kongeriket, utenrikspolitikk- og kanskje litt for nasjonsdannelsen også. Vi har ikke noe godt faglig nedskrevet om festningen, kun tidvis og delt i form av jubileumshefter og delvis nevnt i flere bøker. Det meste er samlet i Tromsø, statsarkivet, men kanskje noe i København også,”

Deretter avsluttet han med følgende spørsmålet “Kan det være en ide å la en student i et passende fag sette fokus på rollen til Vardøhus Festning fra tidenes morgen og fremover i tid? Kanskje i form av en masteroppgave?”

Det er absolutt en god ide. Perioden utover 1600-tallet har etterlatt seg et rikt, fyldig og lite anvendt arkivmateriale når det gjelder Vardøhus festning. Ved hvert skifte av lensinnehaver, eksempelvis i 1608, 1619 og 1651, finnes det såkalte besiktelse- og befaringsrapporter som gir detaljrike oversikt over inventar, våpen, bygninger og utstyr ved festningen, ja faktisk helt ned på kule- og spiker nivå. Den bevarte korrespondansen blant annet mellom lensinnehavere/amtmenn ved Vardøhus og norske stattholdere gir godt inntrykk av forholdene ved Vardøhus festning utover 1600-tallet. Mange av disse rikholdige kildene er transkribert og ligger klargjort til bruk ved Statsarkivet i Tromsø.

Litteratur:

Balsvik, Randi Rønning og Jens Petter Nielsen (red.) *Forpost mot øst. Fra Vardø og Finnmarks historie 1307-2007*, andre opplag, Orkana Akademisk, Stamsund 2015.

Berger, Marie Nystuen. *Flåtemakt mot sjørøvari. Utsending av orlogseskadrar mot sjørøvarar, kaperar og fribyttarar under Christian IV (1588-1648)*, masteroppgåve i historie, UiT Norges arktiske universitet, juni 2016. Fulltekst (UiT Munin): <https://munin.uit.no/handle/10037/12977>

Chernyakova, Irina, Enbuske, Matti, Hagen, Rune Blix and Nyström, Maurits. "Social integration and state expansion 150-1809", in Elenius, Lars (Chief-Editor). *The Barents Region. A Transnational History of Subarctic Northern Europe*. Pax forlag AS, Oslo 2015.

Egede-Nissen, Hans. *Verneplan for Vardøhus festning*, Utgitt av Forsvarsbygg Oslo 2002.

Hagen, Rune Blix og Per Einar Sparboe (red.) *Kongens reise til det ytterste nord. Dagbøker fra Christian IVs tokt til Finnmark og Kola i 1599*, Ravnetrykk, Tromsø 2004. Fulltekst: <https://munin.uit.no/handle/10037/959>

Hagen, Rune Blix. "Velbyrdige Kong Hans av Vardø. John (Hans) Cunninghams virke som slottsherre i Finnmark 1619-1651", *Årbok for Vardø 2016*, Vardø Museumsforening, s.14-27.

Magnus, Olaus, *Historia om de Nordiska Folken*, Gidlunds Förlag, Hedemora 2001.

Rian, Øystein. *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648*, København og Oslo 1997.

Salvesen, Helge. «Handelsinteresser og konflikter i Norden» i Hagen og Sparboe (red.) 2004: 105-119. Fulltekst: <https://munin.uit.no/handle/10037/959>

Steinbakk, Annikken. *Fra Mare Nostrum til Mare Liberum. En studie av konflikten mellom Danmark-Norge og England i perioden 1553-1625*, masteroppgave i historie, UiT Norges arktiske universitet, mai 2014. Fulltekst (UiT Munin): <https://munin.uit.no/handle/10037/7661>

Willoch, G.I. (red.) *Vardøhus festning 650 år. Jubileumsskrift*, Oslo 1960

¹ Se særlig den bok syv og åtte i Olaus Magnus *Historia om de Nordiska folken*, 2001:293-376.

² Tegningene til Jan van Linschoten er blant annet gjengitt i Hagen og Sparboe (red.) 2004:70.

³ Ibid, s.70. Se også Egede-Nissen, 2002:27-28.

⁴ Se kapittel 2, "Social integration and state expansion 1550-1809" i Elenius, Lars (Chief-Editor). *The Barents Region. A Transnational History of Subarctic Northern Europe*. Pax forlag AS, Oslo 2015, særlig side 87-92 med karttegning over den såkalte svenske korridor fram til Sør-Varanger og Barentshavet.

⁵ Rian 1997: 211-212.

⁶ To loggbøker fra 1599-toktet er gjengitt i Hagen, Rune Blix og Per Einar Sparboe (red.) *Kongens reise til det ytterste nord. Dagbøker fra Christian IVs tokt til Finnmark og Kola i 1599*, Ravnetrykk, Tromsø 2004. Begge dagbøkene fra 1599-toktet ble for første gang oversatt og gitt ut på norsk av Universitetsbiblioteket i Tromsø i 2004. I ettertid har universitetsbiblioteket ved UiT lagt hele publikasjonen ut på UiT Munin (open research archive). Et eget nettsted inneholder også en transkribering av de to dagbøkene

Fulltekst: <https://munin.uit.no/handle/10037/959>

⁷ Øystein Rian (1997: 226) understreker at svenskenes oppgivelse av kravet på den nordnorske kysten ble av varig betydning og en bestående seier for Christian IV. Rian mener for øvrig at viktigheten av Nordkalottkonflikten lenge har vært undervurdert av historikere, se Rian 1997: 211.

⁸ RA: Cancelliets skapsaker, pakke 125 A, nr. 47.

⁹ Om havrett og havrettsforhandlinger knyttet til nordområdene på begynnelsen av 1600-tallet, se Se masteravhandlingen til A. Steinbakk fra 2014.

¹⁰ Se Helge Salvesen, 2004: 105-119.

¹¹ Disse hendelsene er glimrende gjort rede for i Marie Berger sin masteravhandling fra våre 2016 (se litteraturlista).

¹² Se Rune Blix Hagen, 2016:14-27.

VARANGER

- ytterpunkt og skjæringspunkt

ca. 1500-1700

UiT Norges arktiske universitet

Creating the New North
Varanger-konferanse

7.-9. desember 2022

Foredrag og kaffe!
Gratis inngang!

Onsdag 7. desember, VADSØ

Vadsø museum—Ruija Kvenmuseum

Kl. 20:00-20:45 Pygméer, monstre og oppdagelsesreisende i nord – et dyppdykk i UiTs kartsamling (Henning Hansen, Riksantikvarieämbetet / UiT)

Torsdag 8. desember, VARDØ

Sjøkanten

Kl. 10:30-11:00 Jakten på det gamle Varangermarkedet og hva det har å si for vår forståelse av handelen i nord (Marte Spangen, UiT)

Kl. 11:00-11:30 Slottslovens tiår og embetsmennenes handelsvirksomhet i Øst-Finnmark 1654-1690 (Haakon Sørli, NTNU / HiVolda)

Kl. 12:30-13:00 Vardøhus festnings betydning i Christian IVs ekspansive nordområdepolitikk 1596-1648 (Rune Blix Hagen, UiT)

Kl. 13:00-13:30 Fra Nicolaus Germanus til Willem Barents: Finnmark på tidlige kart Henning Hansen (Riksantikvarieämbetet /UiT)

Kl. 13:30-14:30 Omvisning Vardøhus festning

Torsdag 8. desember, VADSØ

Vadsø museum—Ruija Kvenmuseum

Kl. 16:30-17:00 Gens, natio, species – en kort innføring i tidligmoderne teorier om etnisitet (Andreas Klein, UiT)

Kl. 17:00-17:30 Etnisitet og migrasjon i grenselandet – klemt mellom kin-state og nytt hjemland? (Einar Niemi, UiT)

Fredag 9. desember, KIRKENES

Grenselandmuseet

Kl. 13:00-13:30 Kyrkjeetablering mellom «heidningar» og «skismatikarar» (Sigrun Hogetveit Berg, UiT)

Kl. 13:30-14:00 Kystlandskap i Nesseby – forhandlinger om religion og sted i grenseland (Konsta Kaikkonen, HVL)

Kl. 14:15-14:45 Samisk, katolsk og protestantisk i tida før 1700-tallsmisjonen (Siv Rasmussen, UiT)

Kl. 14:45-15:15 Om kapella i Neiden og Svanvik (Sigrun Rasmussen)

UiT Norges arktiske universitet

Varanger museum
VARDØ - VADSØ - KIRKENES